
GEOGRAFICKÝ ČASOPIS

45

1993

2-3

*Vladimír Székely**

GEOGRAFICKÁ ANALÝZA ORGANIZAČNÉHO POSTAVENIA PRIEMYSELNÝCH PREVÁDZOK: PRÍKLAD VÝCHODNÉHO SLOVENSKA

Vladimír Székely: Geographical analysis of organizational status of industrial plants : the East Slovakia case study. Geogr. čas. 45, 1993, 2-3, 1 fig, 1 tab, 13 refs.

The process of decentralization and dispersion in industry of the 60ties and 70ties led to a new spatial division of labour. It is based in differentiated location of the controlling and controlled components of the industrial companies. Position of the individual districts of former East Slovakian region in a new spatial division of labour was empirically investigated on the basis of organizational status of the industrial plants, resulting in a spatial differentiation of their characteristics (employment structure, wages). Higher proportion of workers in internally controlled plants is characteristic for the economically more advanced area units. For the less developed and depression regions higher proportion of workers in externally controlled industrial plants is typical.

Key words: new spatial division of labour, industry, branch plant economy, regional development, East Slovakia

ÚVOD

Popri odvetvovej špecializácii jednotlivých územných celkov sa začína najmä v posledných rokoch venovať zvýšená pozornosť skúmaniu otázok organizačného a funkčného postave-

* Geografický ústav SAV, Štefánikova 49, 814 73 Bratislava

nia priemyselných prevádzok včlenených do multiprevádzkových a často tiež multiregionálnych podnikov. Tento záujem je spôsobený pozorovanými výsledkami procesu decentralizácie a disperzie priemyselnej aktivity, ktorého vrchol sa prejavil v 60. a 70. rokoch najmä pri odvetviach s vysokým podielom štandardizovanej masovej pásovej výroby (textilný a odevný priemysel, neskôr elektrotechnický priemysel). Z geografického hľadiska je zaujímavé, že tento proces vytvoril novú priestorovú delbu práce (Massey 1979), ktorá je príčinou vzniku nových regionálnych disparít dotýkajúcich sa podstaty a rozmanitosti ponúkaných pracovných príležitostí, mzdového ohodnotenia, možností sociálnej mobility, ako aj stupňa kontroly nad rozvojom regiónu (Firm 1975, Dicken 1976, Massey 1979, Tödtling 1984).

Štúdia si kládla dva ciele. Prvý spočíval v prezentovaní teoretických predpokladov vzniku termínu "nová priestorová delba práce" v slovenskej geografickej literatúre, z ktorej vyplývajú z hľadiska rozvoja regiónov mnohé praktické konzekvencie. Druhým cieľom bolo vyjadrenie postavenia jednotlivých okresov bývalého Východoslovenského kraja v novej priestorovej delbe práce v roku 1988 na základe organizačného statusu jednotlivých priemyselných prevádzok, ktorý sa prejavil priestorovou diferenciáciou ich charakteristík (štruktúra zamestnanosti, mzdové ohodnotenie).

NOVÁ PRIESTOROVÁ DELBA PRÁCE

Masseyovou zavedený termín „nová priestorová delba práce" (Massey 1979) je založený na prítomnosti, resp. neprítomnosti rozhodujúcich funkcií pre existenciu a fungovanie priemyselnej prevádzky alebo druhu výrobných procesov v danej územnej jednotke. Všetky funkcie a aktivity sú usporiadané do troch hierarchických skupín, ktoré sa odlišujú nielen svojou povahou, ale aj požiadavkami na umiestnenie.

Do prvej skupiny patria riadiace funkcie, výskum a vývoj, prieskum trhu a obchodovanie, dlhodobé plánovanie v spojení s rozhodovacími funkciami. Pre tieto funkcie sa vyžaduje všeobecná dostupnosť k informáciám, možnosť realizácie osobných kontaktov s inými rozhodovacími subjektmi, prítomnosť finančných a výskumných inštitúcií a ľahká dosiahnuteľnosť vnútroštátnych a svetových centier obchodu a priemyslu, z čoho vyplýva ich lokačná preferencia na najvýznamnejšie centrálné regióny.

Do druhej skupiny patria nerutinné výrobné funkcie, ktoré popri potrebách pre špeciálnu infraštruktúru (výchovno-vzdelávacia sústava, energetické zabezpečenie, doprava a spoje) vyžadujú tiež od zamestnancov vysokú pracovnú kvalifikáciu. Ich umiestnenie je najpravdepodobnejšie v starých priemyselných regiónoch, ktoré disponujú dobrou technickou a sociálnou infraštruktúrou a požadovaným množstvom kvalifikovanej pracovnej sily.

Tretiu, najnižšiu hierarchickú skupinu tvoria rutinné výrobné funkcie s nízkymi požiadavkami na kvalifikačnú úroveň pracovnej sily, ktorej nízke mzdové ohodnotenie úzko súvisí s charakterom pracovnej činnosti. Monotónna práca pri pásach pri výrobe štandardizovaných výrobkov sa najlepšie umiestňuje v menej rozvinutých regiónoch s početne zastúpenou nekvalifikovanou a lacnou pracovnou silou (prevažne ženskou) s vysokou pracovnou disciplínou, ale s malými odborárskymi skúsenosťami a aktivitou. Umiestnenie priemyslu s takýmto charakterom výrobných funkcií do menej rozvinutých regiónov je

často výsledkom štátom realizovanej regionálnej politiky, pri ktorej štát formou finančných a iných podnetov dokáže stimulovať hospodárske subjekty k zakladaniu, resp. k migrácii priemyselných prevádzok (relokácia, disperzia).

Nová priestorová del'ba práce, ktorá sa viaže na diferencované umiestnenie riadiacich a kontrolných zložiek priemyselných podnikov na jednej strane, a im podliehajúcich, teda v prevažnej miere podriadených prevádzok na strane druhej, má samozrejme dopad na sociálnoekonomický rozvoj regiónov. Niektoré teórie regionálneho rozvoja zdôrazňujú pozitívne aspekty šírenia sa inovácií do menej rozvinutých regiónov prostredníctvom multiregionálnych podnikov. Ďalšie pozitíva sa nachádzajú v doplnkových investíciách a tvorbe zamestnanosti, ktoré im umiestnenie, resp. rozšírenie pobočnej prevádzky zaručuje.

Kontroverzné teórie zas naopak zdôrazňujú vytváranie „organizačnej závislosti“ menej rozvinutých regiónov v dôsledku umiestnenia „riadiacich funkcií“ priemyselných podnikov v iných, ekonomicky vyspelých, centrálnych oblastiach. Nová priestorová del'ba práce prináša takýmto spôsobom pre menej rozvinuté regióny významné kvalitatívne nevýhody v ekonomickej, sociálnej a politickej sfére. Zmieňujú sa o tom viacerí autori (Firm 1975, Dicken 1976, Clark 1976, Massey 1979, Leihundgut 1984, Perrons 1981, Tödtling 1984, Law 1985, Mikus 1986 a iní), ktorí z nevýhod zdôrazňujú predovšetkým charakter lokálneho trhu práce z hľadiska kvalifikačnej úrovne, odvetvovej skladby a stability ponúkaných pracovných miest. Je nebezpečenstvo, že menej rozvinuté regióny sa budú špecializovať na vytváranie pracovných miest pre pracovnú silu s nízkou kvalifikačnou úrovňou, ktorá bude na seba viazať nízke mzdy, zlé pracovné podmienky, malé šance pre sociálnu mobilitu, výrazne obmedzené pracovné príležitosti pre kvalifikovanú prácu a selektívnu emigráciu najvzdelanejších (Massey 1979). V pobočných prevádzkach nebude pravdepodobne existovať ani významnejšia výskumno-vývojová základňa ako predpoklad rozvoja nových výrobkov, procesov a technológií. Znamená to, že hlavnou silou v regionálnej ekonomike nebude inovácia, z čoho vyplýva potreba uplatnenia nástrojov regionálnej politiky pre zabezpečenie sociálnoekonomického rozvoja územia. Môže sa však stať, že tieto nástroje budú fungovať ako magnety opäť len pre pobočné prevádzky s výhradne výrobnou aktivitou, čím sa efekt Myrdalovej kruhovej a kumulatívnej kauzácie negatívneho variantu naplno prejaví (Myrdal 1957).

Vo všeobecnosti prevláda názor, že riadiace centrá využívajú zriaďovanie svojich pobočných prevádzok v čase výrobnjej konjunktúry k horizontálnej expanzii. V prípade poklesu dopytu po výrobkoch podniku a v dôsledku „paralelnej“ výroby môžu byť pobočné prevádzky prvé, ktoré budú zatvorené. Veľa záleží od stupňa autonómnosti prevádzok. Tie, ktoré sú tesne integrované do výrobného procesu podniku (vertikálna integrácia) budú viac závislé od jeho výrobnjej prosperity, od rozhodnutí riadiaceho centra, ktoré nemôžu ovplyvniť. Napriek tomu však existujú ale pobočné prevádzky, ktoré sa výrobnou skladbou líšia od materskej prevádzky, čím sú čiastočne nezávislé od jej výrobnjej prosperity. V realizovaných výskumoch stability pobočných prevádzok sa nepotvrdil vo všetkých prípadoch predpoklad, že budú menej stabilné ako materská prevádzka (napr. Clark 1975).

Zhrnutie pozitívnych a negatívnych dopadov lokácií pobočných prevádzok multiregionálnych podnikov pre budúci rozvoj regiónov je možné nájsť v práci Wattsa (1981), ktorý na záver konštatuje, že externá kontrola spolu s ponúkaným charakterom priemyselných výrob, ktorá bola veľmi často podporovaná oficiálnou regionálnou politikou, nie je z hľadiska dlhodobej životaschopnosti a ekonomického rastu práve najvhodnejšia, lebo

mnohé regionálne zdroje zostávajú nevyužitú (ľudský potenciál). Aj keď k podobným záverom dospeli aj Fírn (1975), Perrons (1981), Law (1985), Mikus (1986), konzekventná ambivalentnosť existencie pobočných prevádzok multiregionálnych podnikov na rôznych územiach je evidentná a vyžaduje si korektný kvantitatívny výskum.

METODICKÝ POSTUP A DÁTA

Všetky priemyselné, ústredne riadené prevádzky, ktoré sa nachádzali v roku 1988 na území ČSSR, podliehali viacstupňovému procesu riadenia. Najvyššiu úroveň predstavovali špecializované priemyselné ministerstvá, ktorých úlohou bolo zabezpečiť technický a ekonomický rozvoj svojho sektoru. V rámci ministerstiev sa realizovala prvá, najdôležitejšia fáza procesu riadenia, organizovania a kontroly jednotlivých priemyselných odvetví, ktorá mala spätný dopad na činnosť a rozvoj priemyselných prevádzok.

Druhú rovinu procesu riadenia predstavovali samostatné plánovacie jednotky, ktoré boli priamo podriadené príslušnému ministerstvu. Všetky elementárne, priestorovo jednoznačne lokované priemyselné prevádzky bývalého Východoslovenského kraja (384 jednotiek), ktoré v r. 1988 evidoval Slovenský štatistický úrad v Bratislave, boli organizačne súčasťou tohto väčšieho celku, ktorého názov môže byť rôzny (štátny podnik, národný podnik, koncernový podnik). Samostatná plánovacia jednotka spolu s lokáciou jej riadiaceho a kontrolného centra predstavuje pre nás v štúdiu najbližšie centrum riadenia jednotlivých, disperzne rozmiestnených a organizačne podriadených priemyselných prevádzok. Je to základná organizačná multiprevádzková a multiregionálna jednotka, ktorá je spravidla zriadená v mieste najvýznamnejšej prevádzky. Prevádzky, ktoré sú lokované mimo obec zriadeného riadiaceho centra, predstavujú pre nás pobočné prevádzky. Vznikali viacerými spôsobmi. Vyskytujú sa prípady fúzií a organizačných novousporiadaní existujúcich priemyselných prevádzok, ale zároveň ich vznik bol tiež výsledkom zakladania nových prevádzok v odvetviach so štandardizovanou výrobou, ktoré vyhľadávali menej rozvinuté oblasti.

Na základe Ročného výkazu o základných údajoch za prevádzky priemyselných podnikov (r. 1988) bolo možné jednoznačne určiť konkrétnu podriadenosť prevádzok, ich organizačný status, priestorové umiestnenie riadiacich centier a ich pobočných prevádzok, a teda dospieť k určitej kategorizácii priemyselných prevádzok podľa umiestnenia ich riadiaceho centra a skúmať regionálnu diferenciaciu týchto kategórií na území východného Slovenska.

Pre naše účely si definujeme: prevádzky s miestnym riadením – patria do podniku, ktorý má len jednu jediná prevádzku, alebo do podniku, ktorý má všetky svoje prevádzky umiestnené len v jednej obci; prevádzky s okresným riadením – riadiace centrum je umiestnené na území okresu, v ktorom sa prevádzka nachádza; prevádzky s krajským riadením – riadiace centrum je umiestnené na území ostatných okresov kraja, v ktorom sa prevádzka nachádza; prevádzky so slovenským riadením – riadiace centrum je umiestnené v Západoslovenskom alebo v Stredoslovenskom kraji; prevádzky s bratislavským riadením – riadiace centrum je umiestnené v Bratislave; prevádzky s neslovenským riadením – riadiace centrum je umiestnené na území Čiech a Moravy. Posledné tri kategórie sa vzťahujú na riadené prevádzky umiestnené na území Východoslovenského kraja. V

dôsledku evidentnej medziokresnej súťaživosti, budeme za externe riadené a kontrolované prevádzky považovať tie, ktorých najbližšie riadiace centrum je umiestnené mimo okresu lokácie prevádzky.

Z jednotlivých charakteristík priemyselných prevádzok bola pre nás relevantná kvalifikačná a pohlavná štruktúra zamestnanosti a mzdové ohodnotenie pracovníkov. Predpokladali sme, že v závislosti od organizačného statusu prevádzky sa prejaví ich priestorová (okresná) diferenciácia, ktorá potvrdí teoretické predpoklady novej priestorovej delby práce.

Napriek tomu, že delba pracovníkov na robotníkov a ostatných, ktorú nám poskytuje dostupný štatistický materiál, je veľmi hrubá a nediferencuje jemnejšie pracovné zaradenia pracujúcich, môže analýza kvalifikačnej štruktúry zamestnanosti v priemyselných prevádzkach poukázať na niektoré zaujímavé priestorové diferencie.

Akcent na analýzu pomeru mužských a ženských pracovných miest vychádzal z empirických skúseností zo sveta, ktoré ukazujú, že na jednej strane sa v upadajúcich regiónoch strácajú predovšetkým mužské, vysoko platené a kvalifikačne náročné pracovné miesta a podstata nových, náhradných pracovných miest, ktoré poskytujú externe riadené prevádzky, je orientovaná najmä na ženskú pracovnú silu, bez kvalifikácie a s nízkou mzdou, ktorá vykonáva monotónne pracovné operácie. Popri redukcii čistej mzdy sa potláča aj faktor profesionálnej zručnosti. Na druhej strane je zriaďovanie externe riadených prevádzok v menej rozvinutých regiónoch tesne späté s dominantným vytváraním ženských pracovných miest so všetkými vyššie spomínanými negatívami pre rozvoj regiónu.

Diferencie v kvalifikačnej a pohlavnej štruktúre zamestnanosti v priemysle sa prejavujú aj v diferenciách v mzdovom ohodnotení pracovníkov. Použitý ukazovateľ priemernej mesačnej mzdy nie je najvhodnejší, lebo nepracuje s fixným počtom odpracovaných hodín v jednotlivých prevádzkach. Preto aj niektoré dosiahnuté výsledky nemusia korešpondovať s predpokladanými závermi. Je zrejmé, že adekvátnejším by bolo použitie dát o priemernej hodinovej mzde, čím by sa naše výsledky tiež stali porovnateľnými s výsledkami zo zahraničia, kde je ukazovateľ priemernej hodinovej mzdy bežne používaný.

EMPIRICKÁ ANALÝZA

Výsledky analýzy sú zhrnuté v tab. 1, ktorá ukazuje zastúpenie prevádzok a priemerných agregovaných (okresných) hodnôt ich charakteristík v jednotlivých kategóriách vytvorených v závislosti od organizačného statusu prevádzok (podielové okresné hodnoty zamestnanosti v ústredne riadenom priemysle podľa týchto kategórií, zamestnaneckú štruktúru a priemernú mesačnú mzdu), a z mapy 1, ktorá prezentuje priestorovú diferenciáciu zamestnanosti v priemysle vyjadrenú percentuálnym podielom pracovníkov z ústredne riadeného priemyslu zamestnaného v externe riadených prevádzkach. Z tabuľky a mapy je evidentné, že na území východného Slovenska existujú významné okresné diferencie.

Z 384 ústredne riadených priemyselných prevádzok Východoslovenského kraja, ktoré boli v r.1988 v štatistických materiáloch zaregistrované, malo svoje najbližšie riadiace centrum umiestnené v obci, v ktorej sa nachádzalo, len 89 prevádzok (23,2 %), ale

Tab. 1. Organizačný status a charakteristiky (podiel pracujúcich z ústredne riadeného priemyslu okresu, zamestnanecká štruktúra a priemerná mesačná mzda) jednotlivých priemyselných prevádzok Východoslovenského kraja v r.1988 (okresná agregácia).

Najbližšie hierarchické centrum riadenia priemyselných prevádzok Východoslovenského kraja – okresné agregované charakteristiky priemyselných prevádzok:

miestne	– A	počet prevádzok	– 1
okresné	– B	% pracujúcich z ú.r.p. okresu	– 2
interné	– I=A+B	počet robotníkov	– 3
krajské	– C	% robotníkov z počtu pracujúcich	– 4
slovenské	– D	počet žien	– 5
bratislavské	– E	% žien z počtu pracujúcich	– 6
neslovenské	– F	priemerná mesačná mzda v Kčs	– 7
externé	– Y=C+D+E+F		

okres Bardejov

A1=2	A2=81,0	A3=4946	A4=73,8	A5=3089	A6=46,1	A7=3209
B1=0	B2=0	B3=0	B4=0	B5=0	B6=0	B7=0
I1=2	I2=81,0	I3=4946	I4=73,8	I5=3089	I6=46,1	I7=3209
C1=10	C2=11,2	C3=780	C4=83,6	C5=416	C6=44,6	C7=2679
D1=1	D2=7,8	D3=576	D4=89,7	D5=534	D6=83,2	D7=2791
E1=0	E2=0	E3=0	E4=0	E5=0	E6=0	E7=0
F1=0	F2=0	F3=0	F4=0	F5=0	F6=0	F7=0
Y1=11	Y2=19,0	Y3=1356	Y4=86,1	Y5=950	Y6=60,3	Y7=2725
spolu		(2=absolútna hodnota)				
1=13	2=8279	3=6302	4=76,1	5=4039	6=48,8	7=3117

okres Humenné

A1=2	A2=72,5	A3=8388	A4=70,7	A5=4812	A6=40,5	A7=3093
B1=1	B2=6,4	B3=685	B4=65,3	B5=294	B6=28,0	B7=2857
I1=3	I2=79,0	I3=9073	I4=70,2	I5=5106	I6=39,5	I7=3074
C1=15	C2=18,1	C3=2439	C4=82,6	C5=1959	C6=66,3	C7=2682
D1=1	D2=0	D3=4	D4=100	D5=2	D6=50,0	D7=4188
E1=0	E2=0	E3=0	E4=0	E5=0	E6=0	E7=0
F1=1	F2=3,0	F3=394	F4=81,4	F5=325	F6=67,1	F7=2558
Y1=17	Y2=21,0	Y3=2837	Y4=82,4	Y5=2286	Y6=66,4	Y7=2663
spolu						
1=20	2=16360	3=11910	4=72,8	5=7392	6=45,2	7=2988

okres Košice-mesto

A1=47	A2=91,3	A3=23978	A4=64,8	A5=9770	A6=26,4	A7=3548
B1=0	B2=0	B3=0	B4=0	B5=0	B6=0	B7=0
I1=47	I2=91,3	I3=23978	I4=64,8	I5=9770	I6=26,4	I7=3548
C1=4	C2=5,3	C3=1761	C4=82,2	C5=1648	C6=76,9	C7=2539
D1=3	D2=1,5	D3=471	D4=79,8	D5=191	D6=32,4	D7=3093
E1=5	E2=1,7	E3=501	E4=69,4	E5=247	E6=34,2	E7=3297
F1=2	F2=0,2	F3=86	F4=93,4	F5=5 F	F6=5,4	F7=3013
Y1=14	Y2=8,7	Y3=2819	Y4=79,5	Y5=2091	Y6=59,0	Y7=2798
spolu						
1=61	2= 40574	3= 26797	4= 66,0	5= 11861	6= 29,2	7= 3482

okres Košice-vidiek

A1=1	A2=18,3	A3=455	A4=63,4	A5=203	A6=28,3	A7=3027
B1=11	B2=40,0	B3=1285	B4=82,0	B5=468	B6=29,9	B7=2925
I1=12	I2=58,4	I3=1740	I4=76,1	I5=671	I6=29,4	I7=2957
C1=6	C2=7,5	C3=243	C4=83,2	C5=60	C6=20,5	C7=3069
D1=4	D2=8,8	D3=257	D4=74,5	D5=126	D6=36,5	D7=2866
E1=3	E2=8,4	E3=251	E4=76,1	E5=95	E6=28,8	E7=3066
F1=3	F2=17,0	F3=528	F4=79,5	F5=340	F6=51,2	F7=2577
Y1=16	Y2=41,6	Y3=1279	Y4=78,4	Y5=621	Y6=38,1	Y7=2825
spolu						
1=28	2=3916	3=3019	4=77,1	5=1292	6=33,0	7=2902

okres Michalovce

A1=1	A2=37,7	A3=2585	A4=66,2	A5=925	A6=23,7	A7=3474
B1=0	B2=0	B3=0	B4=0	B5=0	B6=0	B7=0
I1=1	I2=37,7	I3=2585	I4=66,2	I5=925	I6=23,7	I7=3474
C1=19	C2=45,2	C3=3486	C4=74,6	C5=2382	C6=51,0	C7=2915
D1=1	D2=2,1	D3=172	D4=79,3	D5=48	D6=22,1	D7=3296
E1=7	E2=2,9	E3=45	E4=15,2	E5=106	E6=35,7	E7=2899
F1=1	F2=12,1	F3=992	F4=79,1	F5=700	F6=55,8	F7=2838
Y1=28	Y2=62,3	Y3=4695	Y4=72,9	Y5=3236	Y6=50,2	Y7=2912
spolu						
1=29	2=10345	3=7280	4=70,4	5=4161	6=40,2	7=3124

okres Poprad

A1=6	A2=81,1	A3=11789	A4=72,9	A5=7305	A6=45,2	A7=3030
B1=2	B2=4,1	B3=700	B4=85,5	B5=457	B6=55,8	B7=2587
I1=8	I2=85,2	I3=12489	I4=73,5	I5=7762	I6=45,7	I7=3009
C1=23	C2=11,3	C3=1732	C4=76,9	C5=873	C6=38,8	C7=2899
D1=1	D2=0,1	D3=17	D4=94,4	D5=5	D6=27,8	D7=2542
E1=4	E2=3,4	E3=559	E4=81,1	E5=370	E6=53,7	E7=2701
F1=0	F2=0	F3=0	F4=0	F5=0	F6=0	F7=0
Y1=28	Y2=14,8	Y3=2308	Y4=78,0	Y5=1248	Y6=42,2	Y7=2851
spolu						
1=36	2=19945	3=14797	4=74,2	5=9010	6=45,2	7=2985

okres Prešov

A1=11	A2=52,7	A3=7021	A4=67,6	A5=5990	A6=57,7	A7=2903
B1=4	B2=8,0	B3=1327	B4=83,7	B5=1039	B6=65,5	B7=2568
I1=15	I2=60,6	I3=8348	I4=69,8	I5=7029	I6=58,7	I7=2859
C1=18	C2=23,3	C3=3672	C4=79,7	C5=1644	C6=35,7	C7=2891
D1=8	D2=4,6	D3=755	D4=82,6	D5=275	D6=30,1	D7=2965
E1=4	E2=3,7	E3=526	E4=72,8	E5=209	E6=28,7	E7=2994
F1=2	F2=7,7	F3=1111	F4=72,7	F5=545	F6=35,7	F7=2858
Y1=32	Y2=39,4	Y3=6064	Y4=78,0	Y5=2673	Y6=34,4	Y7=2903
spolu						
1=47	2=19742	3=14412	4=73,0	5=9702	6=49,1	7=2876

okres Rožňava

A1=4	A2=25,4	A3=2608	A4=74,2	A5=1731	A6=49,2	A7=2883
B1=0	B2=0	B3=0	B4=0	B5=0	B6=0	B7=0

I1=4	I2=25,4	I3=2608	I4=74,2	I5=1731	I6=49,2	I7=2883
C1=22	C2=67,0	C3=7588	C4=81,7	C5=2624	C6=28,2	C7=3308
D1=2	D2=4,1	D3=402	D4=70,3	D5=182	D6=31,8	D7=2953
E1=0	E2=0	E3=0	E4=0	E5=0	E6=0	E7=0
F1=1	F2=3,5	F3=292	F4=61,0	F5=145	F6=30,3	F7=2832
Y1=25	Y2=74,6	Y3=8282	Y4=80,1	Y5=2951	Y6=28,5	Y7=3266
spolu						
1=29	2=13856	3=10890	4=78,6	5=4682	6=33,8	7=3169

okres Spišská Nová Ves

A1=9	A2=33,9	A3=4236	A4=67,5	A5=2447	A6=39,0	A7=3126
B1=4	B2=22,2	B3=3364	B4=81,7	B5=856	B6=20,8	B7=3686
I1=13	I2=56,1	I3=7600	I4=73,1	I5=3303	I6=31,8	I7=3348
C1=27	C2=37,1	C3=5422	C4=78,9	C5=3431	C6=50,0	C7=2774
D1=12	D2=3,9	D3=576	D4=79,9	D5=230	D6=31,9	D7=3041
E1=3	E2=2,4	E3=342	E4=76,9	E5=244	E6=54,8	E7=2705
F1=1	F2=0,5	F3=82	F4=86,3	F5=21	F6=22,1	F7=3275
Y1=43	Y2=43,9	Y3=6422	Y4=79,0	Y5=3926	Y6=48,3	Y7=2800
spolu						
1=56	2=18523	3=14022	4=75,7	5=7229	6=39,0	7=3107

okres Stará Ľubovňa

A1=1	A2=30,9	A3=712	A4=74,7	A5=345	A6=36,2	A7=3083
B1=0	B2=0	B3=0	B4=0	B5=0	B6=0	B7=0
I1=1	I2=30,9	I3=712	I4=74,7	I5=345	I6=36,2	I7=3083
C1=7	C2=19,8	C3=499	C4=81,8	C5=174	C6=28,5	C7=2811
D1=1	D2=35,1	D3=849	D4=78,4	D5=840	D6=77,6	D7=2530
E1=0	E2=0	E3=0	E4=0	E5=0	E6=0	E7=0
F1=1	F2=14,2	F3=313	F4=71,6	F5=289	F6=66,1	F7=2465
Y1=9	Y2=69,1	Y3=1661	Y4=78,0	Y5=1303	Y6=61,2	Y7=2597
spolu						
1=10	2=3083	3=2373	4=77,0	5=1648	6=53,5	7=2747

okres Svidník

A1=1	A2=53,9	A3=2241	A4=69,1	A5=1782	A6=54,9	A7=2742
B1=0	B2=0	B3=0	B4=0	B5=0	B6=0	B7=0
I1=1	I2=53,9	I3=2241	I4=69,1	I5=1782	I6=54,9	I7=2742
C1=6	C2=25,8	C3=1280	C4=82,3	C5=1239	C6=79,7	C7=2613
D1=1	D2=5,5	D3=249	D4=75,2	D5=58	D6=17,5	D7=2845
E1=1	E2=14,5	E3=696	E4=79,7	E5=188	E6=21,5	E7=2893
F1=1	F2=0,3	F3=16	F4=76,2	F5=3 F	6=14,3	F7=2675
Y1=9	Y2=46,1	Y3=2241	Y4=80,6	Y5=1488	Y6=53,5	Y7=2729
spolu						
1=10	2=6025	3=4482	4=74,4	5=3270	6=54,3	7=2736

okres Trebišov

A1=3	A2=45,1	A3=2910	A4=69,9	A5=1426	A6=34,2	A7=3189
B1=0	B2=0	B3=0	B4=0	B5=0	B6=0	B7=0
I1=3	I2=45,1	I3=2910	I4=69,9	I5=1426	I6=34,2	I7=3189
C1=19	C2=32,7	C3=2433	C4=80,5	C5=1553	C6=51,4	C7=2637

D1=1	D2=2,8	D3=235	D4=90,4	D5=240	D6=92,3	D7=2166
E1=8	E2=19,4	E3=983	E4=55,0	E5=694	E6=38,8	E7=2879
F1=0	F2=0	F3=0	F4=0	F5=0	F6=0	F7=0
Y1=28	Y2=54,9	Y3=3651	Y4=72,0	Y5=2487	Y6=49,0	Y7=2698
spolu						
1=31	2=9237	3=6561	4=71,0	5=3913	6=42,4	7=2920

okres Vranov nad Topľou

A1=1	A2=49,7	A3=2597	A4=74,6	A5=1220	A6=35,1	A7=2843
B1=0	B2=0	B3=0	B4=0	B5=0	B6=0	B7=0
I1=1	I2=49,7	I3=2597	I4=74,6	I5=1220	I6=35,1	I7=2843
C1=9	C2=14,9	C3=866	C4=82,8	C5=329	C6=31,5	C7=2845
D1=3	D2=30,9	D3=1797	D4=83,2	D5=1663	D6=77,0	D7=2401
E1=1	E2=4,5	E3=253	E4=80,1	E5=112	E6=35,4	E7=3279
F1=0	F2=0	F3=0	F4=0	F5=0	F6=0	F7=0
Y1=13	Y2=50,3	Y3=2916	Y4=82,8	Y5=2104	Y6=59,7	Y7=2612
spolu						
1=14	2=7002	3=5513	4=78,7	5=3324	6=47,5	7=2727

Východoslovenský kraj

A1=89	A2=61,3	A3=74166	A4=68,4	A5=41045	A6=37,9	A7=3221
B1=24	B2=5,2	B3=7361	B4=80,5	B5=3114	B6=34,1	B7=3168
I1=113	I2=66,5	I3=81527	I4=69,4	I5=44159	I6=37,6	I7=3217
C1=185	C2=22,8	C3=32201	C4=80,0	C5=18332	C6=45,6	C7=2901
D1=39	D2=4,4	D3=6360	D4=80,9	D5=4394	D6=55,9	D7=2724
E1=35	E2=3,5	E3=4156	E4=67,2	E5=2265	E6=36,6	E7=2942
F1=13	F2=2,8	F3=3814	F4=75,5	F5=2373	F6=47,0	F7=2761
Y1=271	Y2=33,5	Y3=46531	Y4=78,4	Y5=27364	Y6=46,1	Y7=2870
spolu						
1=384	2=176887	3=128058	4=72,4	5=71523	6=40,4	7=3100

Prameň: Ročný výkaz o základných údajoch za prevádzky priemyselných podnikov r.1988 + vlastné prepočty (nie sú zahrnuté prevádzky miestneho priemyslu, výrobných a spotrebných družstiev).

pracovalo v nich vyše 61 % z celkového počtu pracovníkov v ústredne riadenom priemysle východného Slovenska (108 405 pracovníkov). Na výslednej hodnote sa podieľajú predovšetkým priemyselné prevádzky z Košíc, mesta s najväčšou koncentráciou riadiacich centier priemyslu na východnom Slovensku, na ktorú sa tiež viaže najväčšia koncentrácia miestne riadenej priemyselnej zamestnanosti v tomto regióne Slovenska. Vysoký podiel s miestne riadenou priemyselnou zamestnanosťou sa vyskytuje aj pri polycentrickom okrese Poprad (riadiace centrá priemyslu sú v Poprade, Svite a v Kežmarku) a monocentrickom okrese Bardejov (riadiace centrum priemyslu je len v okresnom meste). Zastúpenie miestne riadených prevádzok v ostatných okresoch bývalého Východoslovenského kraja bolo vcelku rovnomerné, pričom až v 5 okresoch (Košice-viediek, Michalovce, Stará Ľubovňa, Svidník, Vranov nad Topľou) mala tento organizačný status len jedna prevádzka, ktorá vytvárala hlavnú priemyselnú bázu okresu.

Počet prevádzok s najbližším okresným centrom riadenia bol vo Východoslovenskom kraji podstatne nižší. Štatistika registrovala 24 prevádzok (6,3 %), v ktorých bolo zamestna-

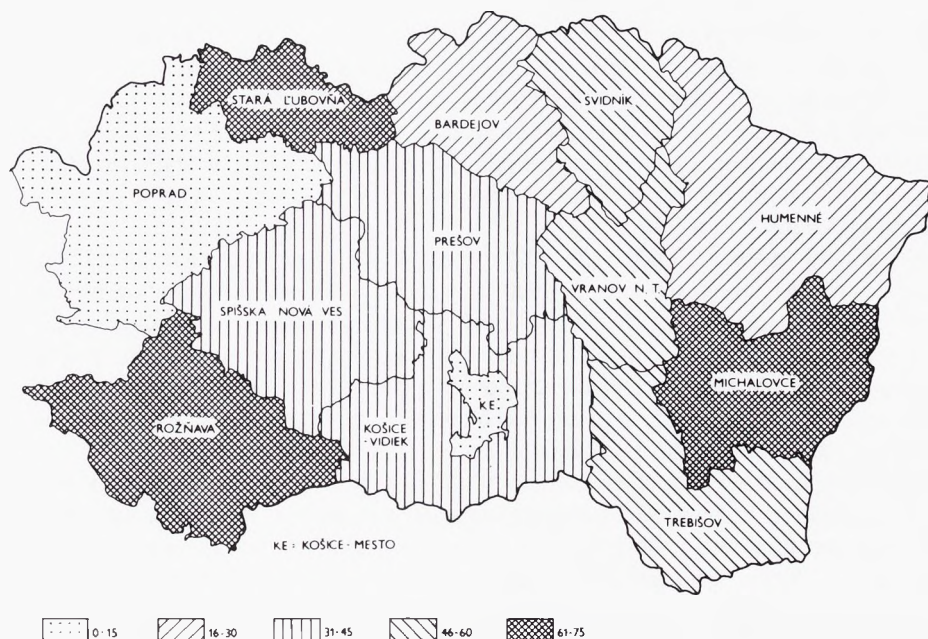
ných 9139 pracujúcich, ktorí predstavovali len asi 5 % podiel na zamestnanosti ústredne riadeného priemyslu kraja. Priemyselné prevádzky tejto kategórie sa vyskytovali rozhodujúcou mierou v okrese Košice-vidiek, pre ktorý predstavovali Košice okresné mesto, s ktorým bola väčšia časť priemyselných prevádzok okresu organizačne spätá. Organizačné väzby sa realizovali najmä tokmi materiálov a informácií. Na území kraja boli aj okresy, ktoré boli bez prevádzok s riadiacim centrom v okresnom meste, resp. v inom priemyselnom centre alebo lokalite okresu. V okresoch Bardejov, Michalovce, Rožňava, Stará Ľubovňa, Svidník, Trebišov, Vranov nad Topľou nebol umiestnený taký priemyselný podnik, ktorý by si na území okresu, v ktorom má zriadené svoje riadiace centrum, vytvoril určité pobočné prevádzky s horizontálnou, resp. vertikálnou integráciou. Je to výsledok plánovaného procesu koncentrácie priemyslu, z ktorého sa odvodzovali mnohé ekonomické výhody. Predovšetkým do okresných miest sa koncentrovali pracovné príležitosti v priemysle a následne aj zdroje pracovných síl, ktoré tu nachádzali miesto práce a bývania. Periférie okresov strácali svoj ľudský potenciál, čím brzdili aspoň v teoretickej rovine uvažovaný proces disperzie priemyslu, ktorý narážal na problém voľných pracovných síl.

Na východnom Slovensku početne dominujú prevádzky s najbližším riadiacim centrom umiestneným na území bývalého kraja. Hlavnými riadiacimi centrami pre tieto prevádzky sú Košice a Prešov. Napriek tomu, že ich počet je až 185 (48,2 %), zamestnávajú len niečo vyše 40 tis. pracovníkov (22,8 %). Túto kategóriu charakterizujú malé prevádzky predovšetkým z odvetví potravinárskeho priemyslu, drevospracujúceho priemyslu a priemyslu stavebných hmôt, ktorých priestorové rozloženie plne korešponduje (vzhľadom na prevážajúci výrobný odbor) s teóriou priemyselnej lokácie. Nachádzajú sa buď na miestach výskytu surovín, alebo na miestach spotreby produktov.

Prevádzky, ktoré majú centrum riadenia umiestnené mimo oblasť východného Slovenska, viac-menej dokompletizovávajú štruktúru priemyslu bývalého kraja. Je ich spolu 87 (22,7 %), ale zamestnávajú len niečo cez 19 tis. pracovníkov (10,8 %). Ich umiestnenie je v rozhodujúcej miere výsledkom: 1. horizontálnej expanzie väčších podnikov, ktoré na území kraja nachádzali voľnú pracovnú silu; 2. regionálnej politiky, ktorá na základe vládnej hospodárskej orientácie sledovala cieľ zväčšenia indexu industrializácie a proporcionálny rozvoj všetkých okresov Slovenska. Z tejto skupiny prevádzok prevážujú tie, ktoré sú riadené zo Západoslovenského a Stredoslovenského kraja, potom z Bratislavy a nakoniec z Čiech a Moravy. Podiel na priemyselnej zamestnanosti je priamo úmerný počtu prevádzok.

Napriek tomu, že v štruktúre priemyslu bývalého Východoslovenského kraja nedominujú početnosťou interne riadené priemyselné prevádzky, ktorých je len 113 (26,0 %), sú pre tvorbu zamestnanosti rozhodujúce, pretože sa v nich skoncentroval až 66,5 % podiel ústredne riadených pracovníkov v priemysle. Priemerná veľkosť prevádzky je 1040 pracovníkov, čo ostro kontrastuje s priemernou veľkosťou externe riadenej prevádzky (219 pracovníkov).

Obr. 1 ukazuje priestorovú diferenciáciu externe riadenej a kontrolovanej zamestnanosti v priemysle. Priemerná hodnota na území východného Slovenska bola značne vysoká (33,5 %), pričom najvyššie hodnoty sa dosiahli v 3 okresoch: Rožňava (74,6 %), Stará Ľubovňa (69,1 %) a Michalovce (62,3%). Staré priemyselné územie okresu Rožňava sa po vzniku Č-SR a nových medzinárodných podmienok, ktoré vedú k jeho deindustrializácii, dostalo do šadia depresie, z ktorého sa do súčasnosti nespamätalo. V jeho priemyselnej štruktúre

Obr. 1. Externe riadené priemyselné prevádzky v okresoch Východoslovenského kraja, r. 1988 (%podiel pracovníkov z ústredne riadeného priemyslu).

dominuje ťažba a spracovanie magnezitu a ťažba polymetalických rúd, ktoré sa viažu najmä na mužskú pracovnú silu s relatívne vysokou priemernou mesačnou mzdou.

Okresy Stará Ľubovňa a Michalovce nesú všetky znaky periférnych pohraničných menej rozvinutých regiónov, pri ktorých sa v minulosti dostatočne nevyužil výhodný polohový potenciál. Malý stupeň integrovanosti do procesu industrializácie susedného územia, slabá úroveň urbanizačného procesu neposkytujúca pre priemysel aglomeračné výhody, v dôsledku charakteru hranice neočakávaná obmedzenosť trhov, v dôsledku slabých príjmov a nízkeho životného štandardu obmedzenosť miestneho trhu, prevaha pobočných prevádzok, ktoré v období socialistickej industrializácie a kolektívizácie poľnohospodárstva nachádzali v menej rozvinutých regiónoch dostatok voľných pracovných síl, absencia radiacích štruktúr, nedostatok edukačných možností a kvalifikačne náročných pracovných príležitostí, slabé dopravné systémy a menej kvalitne vybudovaná infraštruktúra, relatívne veľká vzdialenosť od hlavných centier Slovenska – to všetko ovplyvňovalo a v ďalších rokoch môže brzdiť rozbiehajúce sa podnikateľské snahy predovšetkým v okrese Stará Ľubovňa.

Z tab. 1 môžeme tiež vyčítať hodnoty jednotlivých charakteristík pre kategóriu interne riadených priemyselných prevádzok a následnou komparáciou s hodnotami charakteristík externe riadených prevádzok sa nám potvrdia teoretické predpoklady a konzekvencie pozorovanej novej priestorovej delby práce. Výsledky možno zhrnúť takto:

1. agregovaná hodnota podielu robotníkov a podielu žien z celkového počtu pracovníkov v ústredne riadenom priemysle bývalého Východoslovenského kraja je vyššia a priemerná mesačná mzda je nižšia pri externe riadených priemyselných prevádzkach,

2. najnižší podiel robotníkov (66,0 %) a najvyššia priemerná mesačná mzda v ústredne riadenom priemysle (3482 Kčs) boli v okrese Košice-mesto, v ktorom sú lokované viaceré podnikové riaditeľstvá odvetvia priemyslu. Výsledok plne korešponduje s teoretickými predpokladmi, pretože okres Košice-mesto je centrálnou, ekonomicky najvyspelejšou časťou východného Slovenska,

3. najvyšší podiel robotníkov (78,7 %) a najnižšia priemerná mesačná mzda (2727 Kčs), ktoré rezultovali predovšetkým z odvetvovej skladby, dosiahli priemyselné prevádzky okresu Vranov nad Topľou. V okrese, ktorý je časťou mladého priemyselného regiónu Zemplína (Mládek 1990), je umiestnená len 1 prevádzka s miestnym riadením z priemyslu papiera a celulózy, bez špeciálnych nárokov na kvalifikačnú úroveň pracovnej sily, ktorá bola založená na báze využitia existujúceho drevného bohatstva. Externe riadené priemyselné prevádzky sú podobného charakteru, z čoho vyplývajú získané hodnoty,

4. najvyšší podiel žien je zamestnaný v priemyselných prevádzkach okresov Svidník (54,3 %) a Stará Ľubovňa (53,5 %), teda na mladom, priemyselne menej rozvinutom území, kde nedávno vzniknuté pobočné prevádzky elektrotechnického a textilného priemyslu sa špecializujú hlavne na rutinné, na pásoch vykonávané pracovné postupy. Vytváranie veľkého podielu robotníckych pracovných príležitostí pre nekvalifikovanú ženskú pracovnú silu sa odráža v neželateľnej skutočnosti, že časť mužskej ekonomicky aktívnej populácie je prinútená migrovať za prácou na väčšie vzdialenosti.

Z vyššie uvedeného je zrejmé, že organizačný status priemyselných prevádzok determinuje ich charakter, a popri nepopierateľnom a často rozhodujúcom vplyve odvetvovej štruktúry má svoj vlastný vplyv na štruktúru zamestnanosti a mzdové ohodnotenie.

ZÁVER

Na väčšej časti územia bývalého Východoslovenského kraja zanechala výrazné stopy socialistická industrializácia Slovenska, medzi cieľmi ktorej figuroval aj proporcionálny ekonomický a sociálny rozvoj všetkých regiónov Slovenska, ktorý bol stotožňovaný s vyrovnaním priestorových disparít zamestnanosti v priemysle. Industrializácia, ktorá vychádzala v podstatnej miere z existujúceho rozloženia zdrojov voľných pracovných síl, sa v najzaostalejších, predovšetkým v pohraničných oblastiach realizovala v duchu hlavnej stratégie regionálnej politiky v ČSSR pobočnými, externe riadenými a kontrolovanými prevádzkami veľkých podnikov. Očakávané výsledky sa nedostavili a napriek tomu, že v odborných kruhoch pretraktovaná obmedzenosť takéhoto druhu rozvoja sa potvrdila, bude s najväčšou pravdepodobnosťou na Slovensku v budúcich rokoch dominovať.

V priemyselnom systéme Slovenska sa objavil nový prvok – spoločné priemyselné podniky (joint ventures) s vysokou zahraničnou kapitálovou účasťou, ktorá na seba viaže významný podiel externého riadenia a kontroly zo zahraničia. Je zrejmé, že pre pozdvihnutie Slovenska je v dôsledku absencie adekvátnych finančných zdrojov potrebný prísun zahraničného kapitálu, ktorý však v sebe nesie mnohé ambivalentné črty (zamestnanosť obyvateľstva a prosperita kontra závislosť, možné zhoršenie životného prostredia). A preto

je neobyčajne náročnou politickou a ekonomickou úlohou stanovenie optimálneho variantu prísunu zahraničného kapitálu na naše územie. Jeho množstva a štruktúry, pretože získaná politická nezávislosť Slovenska sa môže veľmi rýchlo zmeniť na jeho ekonomickú závislosť.

LITERATÚRA

- CLARK, U.E.G. (1976). The cyclical sensitivity of employment in branch and parent plants. *Regional Studies*, 10, 293–298.
- DICKEN, P. (1976). The multi-plant business enterprise and geographical space: some issues in the study of external control and regional development. *Regional Studies*, 10, 401–412.
- FIRN, J.R. (1975). External control and regional development: the case of Scotland. *Environment and Planning A* 7, 393–414.
- GABRIELE, J.P. (1986). Industry in Haute Marne: a rural backwater in an advanced economy. In Hamilton, F.E.I., ed. *Industrialization in developing and peripheral regions*. London (Croom Helm), pp.44–58.
- LAW, C.M. (1985). Regional development policies and economic change. In Pacione, M., ed. *Progress in industrial geography*. London (Croom Helm), pp.219–248.
- LEIBUNDGUT, H. (1984). The contribution of industry to the development of mountain areas. In Brugger, F.A., Furrer, G., Messerli, B., Messerli, P., eds. *The transformation of Swiss mountain regions*. Bern (Paul Haupt), pp.317–326.
- MASSEY, D. (1979). In what sense a regional problem? *Regional Studies*, 13, 233–243.
- MIKUS, W. (1986). Industrial systems and change in the economies of border regions: cross cultural comparisons. In Hamilton, F.E.I., ed. *Industrialization in developing and peripheral regions*. London (Croom Helm), pp.59–84.
- MLÁDEK, J. (1990). *Teritoriálne priemyselné útvary Slovenska*. Bratislava (Univerzita Komenského).
- MYRDAL, G. (1957). *Economic theory and underdeveloped regions*. London (Duckworth).
- PERRONS, D.C. (1981). The role of Ireland in the new international division of labour: a proposed framework for regional analysis. *Regional Studies*, 15, 81–100.
- TÖDTLING, F. (1984). Organizational characteristics of plants in core and peripheral regions of Austria. *Regional Studies*, 18, 397–412.
- WATTS, H.D. (1981). *The branch plant economy: a study of external control*. London (Longman).

Vladimír Székely

GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF ORGANIZATIONAL STATUS OF INDUSTRIAL PLANTS : THE EAST SLOVAKIA CASE STUDY

New spatial division of labour based in differentiated location of the control and controlled components of the industrial companies caused the origin of new regional disparities, that are connected with the essence and diversity of the offered jobs, wages, possibilities of social mobility as well as degree of control over the development of a region.

On the basis of organizational status of the industrial plants was analysed position of the individual districts of the former East Slovakian region in the new spatial division of labour resulting in spatial differentiation of their characteristics (employment structure, wages). Results are presented in Table 1 showing the representation of the plants and average aggregated (district) values of their characteristics in individual categories constituted in dependence on organizational status of plants, and in Map No 1 expressing employment in externally controlled

industrial plants that dominated in a depressed district of Rožňava and in less developed districts Stará Ľubovňa and Michalovce. The highest proportion of employment in internally controlled industrial plants was reached in the most developed districts of East Slovakia – Košice–city and Poprad. Other results can be summarized as follows:

1. Aggregated value of the proportion of the blue-collar workers and that of women in total number of workers in centrally controlled industry of the former East Slovakian region is higher and the mean monthly wages is lower in externally controlled industrial plants.
2. The lowest proportion of the blue-collar workers and the highest mean monthly wages were in the most developed district Košice–city.
3. The highest proportion of workers and the lowest mean monthly wages that resulted above all from the branch structure of the industry were in the district of Vranov nad Topľou.
4. The highest proportion of women employed in industry is in the districts of Svidník and Stará Ľubovňa, i.e. young, less developed area with dominant electrical and textile industries.

The attained results fully correspond to the theoretical assumptions and consequences of new spatial division of labour. They indicate that the organizational status of the industrial plants determines their character and along the indisputable and often decisive influence of the branch structure of industry has its proper effect on the structure of employment and wages.

Table 1 Organizational status and characteristics (proportion of the workers of the centrally controlled industry of the district, employment structure and mean wages) of the individual industrial plants of the East Slovakia in 1988 (district aggregation).

Map 1 Externally controlled industrial plants in the districts of the East Slovakian region, 1988 (percentage of the workers of centrally controlled industry).